Hägnader i Nydala socken Folkminnesarkivet Lund

Hägnader i Nydala s:n.

1. Uttryck för inhägna.

De två vanligaste uttrycken för inhägna är i Nydala gära och stänga. Det förra, jàrfa-àds-àt ,betyder sätta upp ett stadigvarande stängsel. Det senare, stàeŋfa-àds-àt ,betyder sätta upp ett tillfälligt stängsel.

2. Namn på inhägnade områden.

3. Namn på stängsel i allmänhet.

Man skiljer på gärdesgård och stänge. Det senare ordet (stàeŋs-ət) betecknar en tillfällig inhägnad kring klöverbitar o.d. fre = gärdsgård i allm. Dili fre ovanlet

4. Gärdselvirke och uppförande av gärdesgårdar.

A. Virket.

Ett sammanfattande namn för allt virke,som behövs till en gärdesgård,är gärdsle (jàeʃls-ət). Detta virke höggs i februari eller mars. Längre framåt våren var virket sämre. Bara yxa användes vid arbetet. När man kvistade av träden,använde man också yxa,men när man tog vidjor,använde man en vejenapp (vejənap-ən) en avbruten lie på en lång stång. För att göra vidjorna använde man en vejekniv (vèjəknív-ən;a-a) eller en buskakniv (bùskakniv-ən;a-a). Den förra var lite mindre och var rak i motsats till den senare.

Störarna,som sattes ned i marken,kallades staver (stávər-ŋ;-na-ra na). En sådan gjordes helst av ene men även av gran. Den kunde också göras av sådan fur,som växer i mosse. Al var däremot

odugligt. Ett gammalt ordspråk lydde: Björkehank och alestaver, det står året, om det är aldrig så långt (bjørkehaŋk o alstaver, de stan årstoŋ dæ æ aldri so loŋt). En gärdesgård, som bara stod ett år, var det ju ingenting med. Allt efter materialet kallades stavern för enetsaver, granestaver o.s.v. Att göra stavren färdiga för användning kallades att rensa staver (rènsk-a-ad-àt). Detta arbete innebar, att stavren skulle knaggas, randas med fyra ränder och vässas i storändan.

Gärdslet, som lades vågrätt eller i vinkel, kallades trola (trùlp-a; -er-era). Till gärdesgårdar användes bara spräcketrol (sprekstrol), trolor som blivit spräckta. Ospräckta trolor, trindtrolor (trintrola) däremot användes till hässjor. Trolor skulle helst vara av gran, men också asp och tall kunde användas. I mars eller april, innan vårbruket började, gjordes gärdslet i ordning. Spräcketrolorna randades inte utan bara trindtrolorna. När man spräckte trol, gick en man baklänges över trolan och spräckte med en yxa. En annan kom strax efter framlänges och satte in sin yxa i spräckan. Dessa

Trol användes också till halmtak och kallades då halmtakstäckestängöver.
er. En större lades på undersidan av halmen och en klenare ( )

arbetare kallades "den som högg före" och "den som kom efter". Det var för det mesta två, som arbetade. Men om det var t.ex. någon gammal gubbe, som inte hade råd att få någon att hjälpa sig, gjorde han det ensam med en yxa och en kil av järn (förr en trävigg). De okluvna stammarna kallades trolåsar (trùlås-ar, -ùr-a-ùra). Om det gick lätt att klyva en trola, sades det vara lättkluvet (lattkluvat), men om det gick snett i träet, sades det vara vint (vint).

Det färdiga virket lades hur som helst. Man kunde också lägga upp det som i en brädstapel med varv av trolor och staver emellan. Ibland lades det också upp i kors mot en stubbe. Det färdiga virket kallades för trolehög (trulehøg-ar, -a-øra) eller gärdselhög ( ).

Till vidjor (vèja-a; -ar-ara) tog man en och gran, om man ville göra en gärdesgård, som stod länge. För tillfälliga stängen tog man björk, vide eller vad som helst. De olika sorterna vidjor kallades då eneveja (ensveja), graneveja (gransveja), björkeveja (bjørksveja) och vidjeveja (vjssveja). Virket användes okluvet. Materialet kallades des vijor eller gärvejer (jèrveja), men de äldsta gubbarna i sock-

nen sade granesork (sórk-ən-a-a) o.s.v. Vidjorna upphettades vid en eld (el-ən),och det kallades att svedja vidjor (svea-svedə-svet). Meningen var,att vidjorna skulle bli så mjuka,att de kunde vridas på gärdesgården och att de skulle stå sig för röta. Grovändan på en vidja kallades storändan (stòrácna,-ən-ər-əre) och den andra lilländan (lìlácnə-n). Arbetet att göra vidjor kallades att hugga vidjor (hogavejər).

Somliga vidjor gjordes ringformiga och kallades hankar (haŋk-ən,-a-a).De användes vid reparationer av gärdesgårdar,ty det var bekvämare att bara kränga på en sådan hank än att vrida på en vidja . Utom hank användes det i Nydala bara ett slags vidja (fig. 1). Drängar från östgötahållet var vana vid ett annat slag(fig.2) men fick inte använda det.

B. Gärdesgårdens uppförande.

Om en gammal gärdesgård måste bort för att ersättas av en ny,skulle den först huggas ner (hògja-də-ət-ən). Ibland kunde man använda en gammal stör,om man spetsade om den ruttnade nedre delen. Det kallades att vässa upp (vaesja-adə-at-ad) den

gamle stavern. Det gamla gärdslet lades efter längs och litet ifrån gärdselgången,så att det inte hindrade arbetet. Det nya gärdslet lades så förståndigt som möjligt,så att arbetarna slapp bära det för långt. Spåren på marken efter den gamla gärdesgården kallades gärsgårdsgången (jàŋgaŋgóŋ-ən). Det ruttna,odugliga gärdslet efter den gamla gärdesgården kallades trəs . Det användes som bränsle,när man brände vidjorna,men annars var det mest odugligt som bränsle. Det blev heller just aldrig något igen,när vidjorna var färdiga.

Där stavern skulle stå,gjordes hål i marken med ett järnspett (jàŋspét-ət=,-a). Spettet kallades gärespett (jàrə-spet ,vid krakning krakaspett(kràkaspét) och var mindre än det vanliga. Hålen gjordes på båda sidor om en stång,som släpades efter marken,för att gärdesgården skulle bli rak. Denna stång kallades rät-trola (ràetróla). Avståndet mellan stavern fick man genom att med rak arm fatta i den sista stavern och sträcka ut den andra armen i gärdesgårdens riktning med spettet lodrätt. Där spettet kom, sattes det nya stavreparet.. Att sätta ner stavren kallades att stavra upp (stàvja-adə-at). Avståndet mellan två stavrepar kalla-

des par (par-ət; =, -a). Längden på en gärsgård räknades i par. 7
Skärningslinjen mellan stavern och marken, där stavern först började ruttna upp, kallades jordbryna (jòrbryna). Om man kom över berg, så att stavern inte kunde sättas ner i jorden, fick man göra en klova. (klòva-à; -ən-əra). Se fig.3.

En till fyra personer deltog i arbetet. Om det var tre, vilket var bäst, gjordes först stavern i ordning. Sedan var det en, som svedde vidjorna och bar fram trolorna. Den andre gjorde fot-och mellantrolan, och den tredje nackade och stritade. Om det fanns småpojkar och fruntimmer till hands, fick de sveda vidjorna och bära fram dem. En sådan pojke kallades svedjepojken (svejəpəjk-ən; -a-era). Den som svedde, kallades vidjesvedaren (vèjəsvéarp-n). Arbetet med att lägga på vidjorna kallades att

Sammanbindningen mellan två gärdesgårdsstycken kallades 8
ȯkən . Vinkeln mellan två sammanstötande stycken kallades gärdesgårdshörn (jəsgəshəŋ-ət; -, a). Ändan på ett gärdesgårdsstycke kallades ändan (àendan).

Nedre delen av gärdesgården kallades fot (fót-ən). Den gärdselstång, som vid resandet av gärdesgården lades med ena ändan mot marken, kallades fottrola (fòtróla-a), och den nedersta vidjan kallades fotvidja (fòtvéja-a-era). Att lägga det understa varvet kallades att fota (fòta-ads-at). Den andra vidjan nerifrån kallades mellanveja (mèlanvéja) , och att lägga mellanvarvet kallades att mella (mèla-ads-at-ad). Den översta vidjan kallades nackaveja (nàkavéja- -) och arbetet att lägga på det översta varvet att nacka (nàka-ads-at-ad). Trolorna kallades efter läget i gärdesgården fottrola, mellantrola (mèlantróla) och nackatrola (nàkatróla).

För att gärdesgården skulle bli stående satte man stöd. Det kallades att strita (strita-ads-at-ad)och stöden kallades strita (strìta-a-ər-əra). Stöden sattes vid uppförandet av gärdesgården. De sattes vid vartannat par och varannan sida. Men

om någon arbetade på sin egen gärdesgård, satte han ibland stritorna vid varje par och parvis saxställda. Om man fann en strita med grenklyka, tog man den och klämde fast stritan mot stavern med klykan. Annars gjorde man fast stritan med en vidja. Se fig. 4. 9

Somliga gärdesgårdar var nära 3 alnar höga, men för det mesta var de bara 2 1/4 alnar. Fårgärdesgårdar gjordes tätare än andra, för att inte lammen skulle komma igenom. Om en gärdesgård gick i en vildmosse, gjordes den i stället lägre och glesare och med större avstånd mellan paren.

Man brukade göra 35 par på en dag och fick 5 öre paret. I betinget ingick då alla arbeten utom att hugga gärdslet. 10

En gärdesgård vid rågång kallades rågångsgärdesgård (rà-goŋsjeṣgár-n).

En fallfärdig gärdesgård sade man höll på att ramla. Om den var så dålig, att den inte stängde ut kreaturen, sade man, att den inte höll fred (hòḷa fré). Om kreaturen tog sig in på odlad mark, sade man, att de var ovana (ovanp-a). koa ä ovana koa ä ovane

Att laga en gärdesgård kallades att frea (frea-ads-at-ad) den, och man sade, att gärdesgården var fread. Lagningen kunde bestå i att man fick resa upp gärdesgården eller att man fick lägga på nya gärdslen, stavra om (stàvra om).

Fig. 5 visar tillvägagångssättet vid uppförandet av en gärdesgård.

5. Stängseltyper.

A. Gärdesgårdar i egentlig mening av störar och gärdsel.

a) I Nydala s:n har man bara gjort långgärdesgårdar och har därför aldrig skiljt mellan sådana och kortgärdesgårdar. Beteckningen långgärdesgård finns heller inte, utan ordet gärdesgård användes bara.

b) På hösten, när t.ex. en vall skulle stängas in, uppfördes ett tvåtrolstänge. Trolorna bands med vidjor på stavrepar, men stänget gjordes inte särskilt väl, eftersom det skulle stå så kort tid. Det var aldrig mindre än två störpar på var stänglängd. Avståndet mellan störparen kallades par (par-gt; - , a). Allt efter tid, råd och lade man 2 eller tre trolor. Se fig. 6.

c) Ett stänge av saxställda störar, sammanbundna av en vidja, och en på dem vilande stång sattes på för låga stenmurar. De gjordes bra med svedda vidjor. Nu finns de inte mer. Fig. 7 visar ett enkelt stänge på en låg gärdesgård.

B. Stängsel av lodrätt ställt virke.

I Nydala har använts och användes staket men bara kring

trädgårdar. På Nydala herrgård har det funnits sedan långt tillbaka. De olika delarna av staketet är: De lodräta stolparna (stòlpp-ən, -a-ana), de vågräta slanorna (slàna-a, -ən-era) och de lodräta läkterna (lákt-a, ər -era).

C. Stängsel av fällda, okvistade träd och buskar.

Stängsel av fällda, okvistade träd och buskar kallas hag (hág). Vid lagning av gamla gärdesgårdar satte man bara sådana träd och buskar.

D. Stängsel av levande växter.

Förr användes inte häckar av bönderna, men nu finns det häckar av gran och hagtorn. Vid Nydala herrgård har den gamla häcken av hassel och hägg stått i minst 55 år, och förr var den klippt. Häckar användas bara vid trädgårdar. Ibland kan det stå ett enkelt stängsel inne i häcken, vilket denna växer upp omkring.

E. Stängsel av sten och jord.

Stengärdesgårdar kallas med detta namn eller stenmurar. Ordet rör betyder inte stengärdesgård utan stenrös. Ordentligt murade stengärdesgårdar är mycket vanliga i Nydala kring odlingar.

Jorden är synnerligen stenrik, och de från åkrarna bortförda stenarna har använts till stengärdesgårdar. Att göra sådana kallades att lägga stenmur (làga stènmur). Materialet kallades flis (flís-a, ər-əra), och att kila in mindre fliser mellan de större kallades att skola. Ingen nu i socknen levande har veterligen varit med om att lägga stenmur. Flera välbyggda murar har vid uppmätning visat sig vara 1,20 m. höga och 1,70-1,80 m. breda både upptill och nedtill. Fotona härunder kan måhända ge en föreställning om tekniken vid uppförandet.

Ändan av en mur.

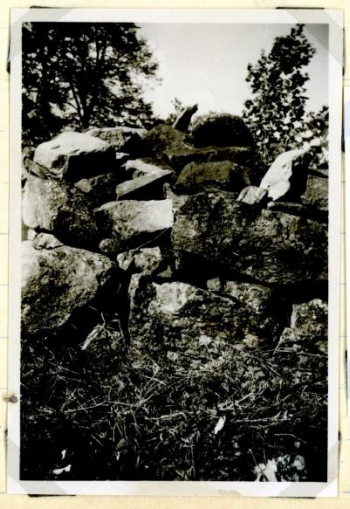

VI. Rörliga stängsel vid öppningar i hägnader.

Det finns i Nydala s:n flera olika slag av öppningar i en hägnad. Ett gap (gáp-ət;-) är en öppning i en gärdesgård, där trindtrolor är upplagda på för ändamålet särskilt ditsatta stolpar. Stätta (stàeta-a;-ər-əra) är en öppning,som uppkommit genom att man tagit bort trolorna mellan två staverpar. Grind kallas också led (lé-t;-).

Grinden består av grindstolparna (grìnstolpə-ən;-a-a), de vågräta led-eller grindspolarna (grìnspólə-n;),de snett över grinden satta strävorna (stràva-a;-ər-əra) samt de lodräta tvärstyckena,ändstolpar och mittelstolpe. Grinden sättes fast med gångjärn. Den stänges med hasp,klinka eller en stör. Se sid. 16, 17 och 18.

Ett gap gjordes av stolpar (stòlpə-n;-a-a) med genomborrade hål,vari pinnar stuckits. På dessa senare lades trindtrolor. Framför stolpen med pinnarna sattes en stav (stáv-ən). Eller man spikar korta trästycken mellan två stolpar,och på dessa trä-

Trolorna kallas gapstänger (gàpstóŋ-ən-). De höggos särskilt för ändamålet. Att öppna och stänga gapet kallades att skyttla upp (ner) gapet (ʒatla-adə-at-ad). Se fig. sid.

Svängkors torde bara finnas ett i socknen,vid Gostad. Enligt uppgift har det funnits sådana förut.

VII. Anordningar för att kliva över hägnad.

För att kliva över en hägnad kunde man lägga stenar som trapp. Eller också kunde man sätta ennpåle på var sida om hägnaden med ett bräde emellan,eller man kunde sätta två pålar på var sida och två bräden i korsform. Man kunde också sätta två pålar vid var ände. Sådana anordningar kallades klyveställe(klỳvəstáelə-t;-n-ən).

VIII. Några talesätt om gärdesgårdar.

"Det faller av sig självt som gamla gärdesgårdar," sade man om något riktigt fallfärdigt. När en på våren gick ut för att syna gärd sgårdarna,sade man,att en gick ut för att leta efter det som en inte ville hitta. När någon hade gjort något ofog,sade man: "Alla klyver,där gärsgårn är lägst." Om en bonde hade gärdat och inte en annan,och den andre tyckte,att den andre hade låtit gärdesgården

gå fel,kunde han säga: "Han får hålla sig inom hank och stör. "
Det kunde man säga t.ex. också om bärplockare på den tiden,när det inte var tillåtet att plocka bär överallt.

Att ta sig över en gärdesgård heter att klyva över (klỳva ǿvər) och hoppa över (hopa-adə-at-ad).

Vid Långö såg fanns förr ett led,som kallades kampalet. Där var en samlingsplats för ungdomen,och där låg kampastenar,som användes vid tävling i lyftning. På Vrigstad-vägen fanns det förr en grind,som kallades vita grind (vìta grín),då den alltid var vitmålad.

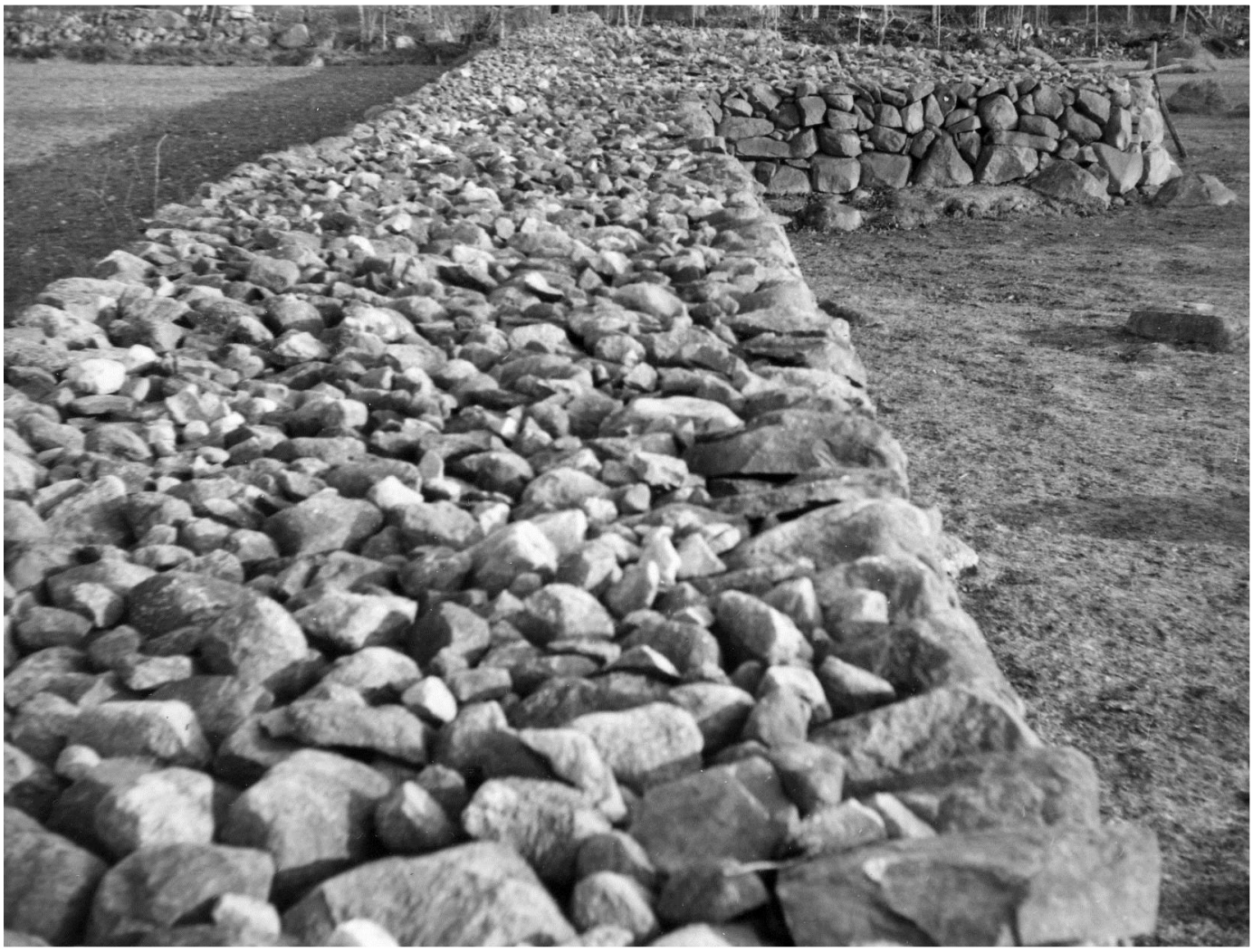

Robert Jarl (1881-1955), Svensbygd, en mästare på att anlägga stengärdesgårdar.